

Edyta Diakowska-Kohut

Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego w Cieszynie
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Polski Atlas Etnograficzny – wyzwania wobec współczesności

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie ponad 65-letniej historii oraz dorobku *Polskiego Atlasu Etnograficznego*, traktowanego jako bezcenne źródło informacji o polskiej kulturze tradycyjnej. Zasadniczym wyzwaniem stojącym obecnie przed Pracownią Polskiego Atlasu Etnograficznego są działania na rzecz zachowania i promocji dziedzictwa kulturowego zawartego w materiałach z badań terenowych. Aby je zachować, konieczna jest modernizacja Pracowni, jej unowocześnienie oraz wyposażenie w odpowiedni sprzęt, który pozwoli przeprowadzić gruntowną inwentaryzację oraz digitalizację całego zbioru. Działania te mają na celu, z jednej strony, ułatwienie dostępu do materiałów źródłowych, z drugiej – stworzenie wersji cyfrowych, które ocalą je przed niszczeniem, a tym samym zachowają dla przyszłych pokoleń.

Powstanie Polskiego Atlasu Etnograficznego

Początki zainteresowań geografią tradycyjnej kultury w Polsce przypadają na koniec XIX wieku, jednak pierwsze mapy etnograficzne pojawiły się dopiero po I wojnie światowej. Najważniejszą pozycją z tego okresu są kartogramy Kazimierza Moszyńskiego, opublikowane w *Kulturze ludowej Słowian* oraz w „Ludzie Słowiańskim”, a przede wszystkim w *Atlasie kultury ludowej w Polsce* (trzy zeszyty)¹. Niezależnie od prac prowadzonych przez K. Moszyńskiego w ośrodku krakowskim, we Lwowie, pod kierownictwem Adama Fischera, gromadzono materiały do *Słownika roślin, zwierząt i niektórych zjawisk*, który w przyszłości miał stanowić podstawę opracowania map atlasu etnograficznego. W okresie międzywojennym również inni badacze (m.in. Jadwiga Klimaszewska, Alfred Bachmann, Leon Popiel, Jan Falkowski, Roman Reinfuss) publikowali swoje mapy z zakresu tradycyjnej kultury materialnej oraz dotyczące – w mniejszym stopniu – kultury duchowej.

Po II wojnie światowej inicjatywę przygotowania *Polskiego Atlasu Etnograficznego* (PAE) przedłożył Polskiemu Towarzystwu Ludoznawczemu Józef Gajek. W latach 1946–1953 dostosowano techniki i metody pracy do potrzeb atlasowych – zarówno pod kątem badań terenowych, jak i merytorycznego oraz formalnego opracowania zagadnień. W tym czasie wykonano również mapę podkładową, zorganizowano ponadto sieć korespondentów i rozpoczęto badania nad hodowlą, rolnictwem i budownictwem.

W latach 1948–1952 prace nad PAE prowadzone były we współpracy z Zakładem Etnografii UMCS w Lublinie, a w latach 1952–1953 – z Katedrą Etnografii Uniwersytetu w Poznaniu. Powstanie Polskiej Akademii Nauk i działalność w jej ramach Komisji Organizacyjnej Instytutu Historii Kultury Materialnej stworzyło warunki do przejęcia prac nad *Polskim Atlasem Etnograficznym* przez Instytut. PTL wyraziło na to zgodę i przekazało swój dorobek Zakładowi Etnografii Uniwersytetu Poznańskiego. Kierownictwo *Atlasu* powierzono J. Gajkowi. Po przeniesieniu się J. Gajka do Wrocławia prace nad *Atlasem* kontynuowano w Zakładzie Etnografii Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN.

Opiekę naukową nad całością sprawowała początkowo Komisja Etnograficzna, którą później przemianowano na Komitet Redakcyjny PAE w składzie: Kazimierz Moszyński – przewodniczący, Józef Gajek, Maria Gładyszowa, Jadwiga Klimaszewska, Anna Kutrzeba-Pojnarowa, Adolf Nasz, Roman Reinfuss oraz Kazimiera Zawistowicz-Adamska. Redaktorem naczelnym został J. Gajek, który pełnił tę funkcję do przejścia na emeryturę w 1972 roku. Formalnie kierownikiem grupy został Janusz Bohdanowicz, jednak J. Gajek nadal pełnił obowiązki

¹ K. Moszyński: *Atlas kultury ludowej w Polsce*. Z. 1. Kraków 1934; Z. 2. Kraków 1935; Z. 3. Kraków 1936.

redaktora naczelnego *Atlasu* oraz konsultanta naukowego grupy, a następnie Pracowni². Od 1988 roku funkcję redaktora przejął J. Bohdanowicz. Natomiast po jego śmierci w 1998 roku redaktorem naczelnym został Zygmunt Kłodnicki.

Zakres i główne zadania PAE

Od początku kształtowania się koncepcji *Polskiego Atlasu Etnograficznego* zakładano, że powinien on objąć wszystkie dziedziny kultury, a więc kulturę materialną, społeczną i duchową. Postanowiono, że badania terenowe rozpoczną się od zagadnień dotyczących kultury materialnej, sądzono bowiem, że ta – pod wpływem szybkiego tempa przemian – zanika szybciej niż inne treści.

W wydanym w 1958 roku zeszycie próbnym *Polskiego Atlasu Etnograficznego* jego redaktor J. Gajek tak opisuje zadania *Atlasu*:

Główne zadania PAE polegają na opracowaniu serii kartogramów etnograficznych obrazujących zróżnicowanie przestrzenne Polski, pod względem inwentarza kulturowego oraz wykrycia zespołu tych faktów kulturowych, które są, względnie były w przeszłości charakterystyczne dla polskiej kultury ludowej i stanowiły czynnik wiążący Polskę w jedną całość etniczną³.

Szeroka interpretacja kartogramów powinna doprowadzić – zdaniem autora – do wyodrębnienia zespołów faktów kulturowych powiązanych z konkretnymi zdarzeniami historycznymi. Zasięgi zarówno typów, jak i odmian zjawisk kulturowych traktować trzeba jako elementy zmienne, ulegające przesunięciom w przestrzeni na skutek różnych procesów historycznych. Dlatego jednym z naczelných zadań atlasowych jest uchwycenie tej zmienności, czyli dynamiki procesów kulturowych w Polsce w różnych okresach⁴.

Obszar objęty badaniami PAE oraz sieć badawcza

Pracownia *Polskiego Atlasu Etnograficznego* objęła swymi badaniami cały obszar państwa polskiego, a więc również ziemie zachodnie, które włączono do

---

² J. Bohdanowicz: *Polski Atlas Etnograficzny – wykładnia zadań i metod pracy*. W: *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*. T. 1, cz. 1: *Rolnictwo i hodowla*. Red. J. Bohdanowicz. Wrocław 1993, s. 10.

³ *Polski atlas etnograficzny*. Zeszyt próbny. Red. J. Gajek. Wrocław 1958, s. 9.

⁴ Tamże, s. 9–10.

Polski po II wojnie światowej⁵. PAE jest więc atlasem określonego terytorium, a nie grupy etnicznej⁶. Badania na zachodzie Polski wymagały nieco innego – jak pisze J. Gajek – „bardziej wnikliwego potraktowania”⁷. Kluczowe było dokładne przedstawienie stanu badań, czyli uchwycenie wszystkich faktów kulturowych, które nowo osiedlona ludność zastała, zarejestrowanie tych faktów, które owa ludność przyniosła ze sobą na nowe ziemie, oraz odnotowanie procesów adaptacyjnych.

Miejscowości – punkty badawcze, składające się na „stałą sieć”, zostały wytypowane w latach 1953–1954 według następujących kryteriów:

- stan rozwoju kulturalnego wsi, przy czym pierwszeństwo miały wsi przeciętne – ani specjalnie zaawansowane, ani też zbyt opóźnione w rozwoju;
- lokalizacja przestrzenna miejscowości – dbano o takie ich rozmieszczenie, aby tworzyły na mapie sieć, w której odległość pomiędzy sąsiadującymi osadami nie przekraczała 40 km.

Stosując te kryteria, wytypowano 338 wsi, tak rozmieszczonych na terytorium Polski, że pokrywają jej obszar mniej więcej równomiernie⁸.

Na początku coroczne badania terenowe obejmowały całą Polskę, każdorazowo badano wszystkie 338 miejscowości. Materiał pochodzący z badań atlasowych ma tę szczególną wartość, że badania nad poszczególnymi zagadnieniami prowadzono w krótkich przedziałach czasowych (2–4 lata), według jednolitych kwestionariuszy. Pozwala to więc na rozbudowane studia porównawcze.

Założenia kartograficzne PAE

Celem *Polskiego Atlasu Etnograficznego* jest przestrzenne ujmowanie zjawisk kulturowych. W tym celu stosuje się mapy, które są oparte na specjalnych podkładach z siecią i sekcją pól w skali 1 : 100 000, na które naniesiono sieć PAE.

Podstawowym sposobem wykorzystywanym przy opracowywaniu map jest technika punktowa, która polega na nanoszeniu na określone pole⁹ umownego

---

⁵ Szczegółowo na ten temat pisze M. Frankowska: *Problemy atlasu etnograficznego*. „Lud”, T. 38: 1948, s. 147–205.

⁶ Takie są np. atlasy etnograficzne Niemiec, Węgier i Rosji.

⁷ *Polski atlas etnograficzny...*, s. 11.

⁸ Później obok stałej sieci wykorzystywano także sieć zapasową. Tworzą je wsie wytypowane w zasadzie mechanicznie – głównym kryterium ich doboru było ich położenie w stosunku do stałych punktów.

⁹ Badane wsie kodowano sygnaturami, składającymi się z trzech grup liczb: pierwsza określała kolumnę, druga – pas, a trzecia – jedno z szesnastu pól, na które dzielono kwadraty powstałe w wyniku skrzyżowania każdej kolumny z każdym pasem. Przykładowa Lipnica Wielka – wieś stanowiąca punkt badawczy PAE – ma sygnaturę 23.37.X.

znaku graficznego. Zdaniem J. Gajka tylko ta metoda zapewnia PAE źródłowy charakter¹⁰.

Zakładano początkowo, że w pracach nad PAE nacisk położony będzie nie tylko na występowanie danych faktów w określonej wsi, ale również na stwierdzenie ich braku. Z tego powodu przyjęto zasadę oznaczania braku zjawiska osobnym znakiem (jednak w praktyce nie zawsze się to udawało). Koniecznego wyjaśnienia tej kwestii udzielił kolejny po J. Gajku i J. Bohdanowiczu redaktor PAE – Z. Kłodnicki:

Jeśli w kwestionariuszu zamieszczono pytania otwarte, to w rezultacie nie tylko systematyka będzie niepewna, ale i na mapie nie da się umieścić znaku informującego o braku zjawiska. Z tego powodu na mapach PAE najczęściej zamieszczono określenia »nie stwierdzono występowania [określonego zjawiska]«. Pod tym sformułowaniem kryją się dwa dokładniejsze i zasadniczo różniące się znaczenia: »stwierdzono brak określonego zjawiska« oraz »brak informacji«. J. Gajek zalecał autorom map, aby luki w badaniach terenowych uzupełniali drogą ankietową, a także posilkowali się danymi z literatury i muzeów etnograficznych. Te ostatnie pochodziły z różnych okresów i – zdaniem Z. Kłodnickiego – nie zawsze winny były trafić na mapy¹¹.

Polski Atlas Etnograficzny – pracownia w Cieszynie

Dzięki staraniom Z. Kłodnickiego zbiory *Polskiego Atlasu Etnograficznego* zostały niemalże w ostatniej chwili uratowane przed powodzią, jaka nawiedziła Wrocław w 1997 roku, a następnie przewiezione do ówczesnej Filii Uniwersytetu Śląskiego w Cieszynie (obecnie: Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji). Materiały te zostały zdeponowane w Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego, w obecnym Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej¹².

¹⁰ *Polski atlas etnograficzny...*, s. 13–14.

¹¹ Z. Kłodnicki: *Polski atlas etnograficzny – stan prac*. „Ethnologia Europae Centralis”. T. 7. Brno–Cieszyn 2005, s. 101.

¹² Okoliczności przeniesienia Pracowni PAE z Wrocławia do Cieszyna przybliży Z. Kłodnicki: „Jakby w przeczuciu zbliżającej się śmierci Janusz Bohdanowicz skutecznie zabiegał o to, aby przekazać mi do Uniwersytetu Śląskiego Filii w Cieszynie starsze materiały archiwalne PAE, które *nota bene* udało mi się uchronić przed powodzią, która nawiedziła Wrocław w 1997 r. Liczył również na to, że kiedyś przejmę po nim resztę. Gdy Go niespodziewanie zabrało w grudniu 1998 r. napisałem list do Mirosławy Drozd-Piaseckiej, wicedyrektora Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, i Wandy Paprockiej, kierownika Zakładu Etnologii tegoż Instytutu. Na początku następnego roku spotkał się we Wrocławiu i ustaliliśmy, że przejmę do Uniwersytetu Śląskiego w depozyt materiały archiwalne, trzy niepublikowane zeszyty PAE i podejmę próbę skończenia prac atlasowych. Uznaliśmy za oczywiste, że materiały atlasowe winny być dostępne dla zainteresowanych”. Z. Kłodnicki: *Przedmowa*. W: *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*. Red. Z. Kłodnicki. T. 6: A. Lebeda: *Wiedza i wierzenia ludowe*. Wrocław–Cieszyn 2002, s. 5.

Zasługą Z. Kłodnickiego oraz studentów cieszyńskiej etnologii było przebadanie, w ramach praktyk w latach 2000–2002, brakujących punktów atlasowych (blisko 80 wsi, głównie w południowo-wschodniej i północno-wschodniej Polsce). Tematyka badań dotyczyła demonologii, wiedzy i wierzeń ludowych oraz pomocy sąsiedzkiej. W ten sposób badania terenowe PAE zostały ostatecznie ukończone.

Działalność wydawnicza

Efektem prac nad *Polskim Atlasem Etnograficznym* od początku jego istnienia do czasu przeniesienia do Cieszyna jest opracowanie zeszytu próbnego PAE (zawierającego 17 map), 6 wielkoformatowych zeszytów PAE (355 map) oraz rozpoczęcie wydawania serii *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*¹³, której redaktorem był J. Bohdanowicz, a poszczególne tomy, z wyjątkiem trzeciego, zredagował Z. Kłodnicki.

W związku z brakiem funduszy na druk kolejnych wielkoformatowych zeszytów atlasowych zmieniono koncepcję wydawniczą. Ukazał się wówczas tom *Komentarzy...* dotyczący zwyczajów, obrzędów oraz wierzeń pogrzebowych¹⁴. Mapy zaczęto publikować w jednym tomie wraz z opracowaniem tekstowym, a nie – jak wcześniej – w postaci osobnych zeszytów.

Kolejne tomy opracowywano i wydawano już w Cieszynie. Nieomal od samego początku w pracach tych brały udział, oprócz Z. Kłodnickiego, Anna Drożdż i Agnieszka Pieńczak. Dzięki nim powstawały kolejne tomy autorskie i współautorskie¹⁵.

Najnowszym wydawnictwem jest dziewiąty tom (cz. 2) *Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego*¹⁶, będący efektem pracy pracowników i absolwentów cieszyńskiej etnologii nad zwyczajami, obrzędami oraz wierzeniami urodzino-

¹³ Są to następujące tomy: T. 1, cz. 1: *Rolnictwo i hodowla*. Wrocław 1993; T. 1, cz. 2: *Rolnictwo i hodowla*. Wrocław 1994; T. 2: *Budownictwo*. Wrocław 1994; T. 3: *Pożywienie i sprzęty z nim związane*. Wrocław 1996; T. 4: *Transport i komunikacja lądowa*. Wrocław 1997.

¹⁴ T. 5: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia pogrzebowe*. Wrocław 1999.

¹⁵ *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*. T. 6: A. Lebeda: *Wiedza i wierzenia ludowe...*; T. 7: A. Drożdż: *Pomoc wzajemna. Współdziałanie społeczne i pomoc sąsiedzka*. Wrocław–Cieszyn 2002; T. 8: A. Drożdż, A. Pieńczak: *Zwyczaje i obrzędy weselne*. Cz. 1: *Od zalotów do ślubu cywilnego*. Wrocław–Cieszyn 2004; Cz. 2: *Rola i znaczenie swata w koirażeniu małżeństw*. Wrocław–Cieszyn 2007; Cz. 3: *Współdziałanie społeczności wiejskiej podczas obrzędu weselnego (druga połowa XIX wieku i XX wiek)*. Wrocław–Cieszyn 2009; T. 9. Cz. 1: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka*. Wrocław–Cieszyn 2010.

¹⁶ *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*. T. 9. Cz. 1: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka...*

wymi. Znajduje się w nim również mój artykuł zatytułowany *Demony porywające i odmieniające dzieci*, napisany wspólnie z Z. Kłodnickim¹⁷.

W najbliższych planach atlasowych jest rozpoczęcie prac nad kolejnym tomem *Komentarzy...*, poświęconym obrzędowości urodzinowej. W następnej kolejności zakłada się opracowanie tomów dotyczących demonologii ludowej oraz dalszych części obrzędowości weselnej.

Komentarze... nie tylko są przydatne dla etnologów, ale również wykorzystywane przez różne placówki kulturalne, dla których mogą stanowić doskonałe źródło dokumentacyjne z zakresu polskiej kultury tradycyjnej.

Zbiory Archiwum PAE

Archiwum PAE jest jedyną polską placówką archiwalną posiadającą tak bogate materiały źródłowe z badań terenowych. Ogromną ich zaletą jest to, iż badania te były prowadzone na podstawie ujednoczonych kwestionariuszy tematycznych, mniej więcej w tym samym czasie na terenie całej Polski¹⁸ przez wykwalifikowany zespół badaczy złożony z etnologów. Analizowane zagadnienie były zatem rozmieszczone równomiernie terytorialnie i spójne chronologicznie. Sprawia to, że materiały terenowe PAE umożliwiają szerokie studia analityczno-porównawcze nad polską kulturą tradycyjną.

Obecnie w cieszyńskiej pracowni znajduje się co najmniej kilka tysięcy oryginalnych ankiet i kwestionariuszy badawczych zbieranych od początku lat pięćdziesiątych XX wieku w blisko 350 miejscowościach (najstarsze zbiory dotyczą ziołolecznictwa ludowego i były zbierane już od końca lat czterdziestych XX wieku. Do kart katalogowych z opisami dołączone są zielniki, co – biorąc pod uwagę czas ich zbierania – stanowi unikat w skali europejskiej).

Główne tematy badawcze, wyselekcjonowane przez zespół PAE, jako konieczne do przebadania w terenie ujęto w szeregu kwestionariuszy: Nr 1 – *Hodowla i rolnictwo* (1953), Nr 2 – *Hodowla i rolnictwo* (1954), Nr 3 – *Rolnictwo, hodowla i budynki gospodarcze* (1955), Nr 4 – *Budownictwo wiejskie* (1956), Nr 5 – *Transport i komunikacja lądowa* (1960), Nr 6 – *Ludowa kultura materialna* (1964), Nr 7 – *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe* (1969), Nr 8 – *Zwyczaje, obrzędy*

¹⁷ E. Diałowska, Z. Kłodnicki: *Demony porywające i odmieniające dzieci*. W: *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*. T. 9. Cz. 1: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia*.

¹⁸ Ludność objęta badaniami była głównie narodowości polskiej. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt występowania na ziemiach zachodnich, północno-zachodnich, a także na Pomorzu ludności przesiedlonej z Kresów Wschodnich, która wraz ze swym przybyciem przeniosła własne wierzenia i tradycje ludowe. Zarazem z terenów zachodniej Polski – ze Śląsk, Pomorze, Warmia i częściowo Mazury – odpłynęła ludność niemiecka.

i wierzenia pogrzebowe (1969), Nr 9 – *Zwyczaj i obrzędy weselne* (1975), Nr 10 – *Demony, półdemony i istoty nadprzyrodzone w opowiadaniach i wierzeniach ludowych* (1980), Nr 11 – *Wiedza i wierzenia ludowe* (1982), Nr 12 – *Pomoc sąsiedzka, zwana także tłoką* (1982). Badania terenowe nad każdym z tematów były prowadzone w tych samych miejscowościach (około 340)¹⁹.

W Pracowni PAE znajdują się również inne materiały źródłowe. Należą do nich ankiety wysyłane do korespondentów terenowych i innych przedstawicieli badanych miejscowości (miały one stanowić uzupełnienie bądź rozszerzenie głównych tematów badanych w terenie), wypisy z literatury etnologicznej dotyczące badanych zagadnień, kwerendy muzealne, dokumentacja z obozów terenowych i inne materiały (całość znajduje się w ponad 400 teczkach)²⁰. Archiwum PAE posiada także bogatą dokumentację fotograficzną z badań terenowych²¹. Fotografie obrazują głównie kulturę materialną, czyli m.in. formy i elementy budownictwa wiejskiego (głównie budynki mieszkalne i gospodarcze), narzędzia rolnicze i pasterskie, narzędzia używane w transporcie i komunikacji lądowej, elementy wnętrza, rzemiosło oraz elementy ubioru. Najstarsze fotografie datowane są na lata pięćdziesiąte XX wieku, ale największa ich część była wykonana w latach sześćdziesiątych XX stulecia.

W Pracowni znajduje się również kilkaset pierworysów map wielkoformatowych, przygotowanych jeszcze we Wrocławiu, mających wejść w skład kolejnych (do tej pory niepublikowanych) zeszytów PAE (z. 7–9). Oprócz map znajduje się tu również kilka teczek z materiałami wstępnie opracowanymi do przyszłych tomów *Komentarzy...*, poświęconych obrzędowości urodzinowej oraz demonologii²².

Materiały obejmują także karty informatorów oraz dokumentację z badań terenowych prowadzonych głównie nad kwestionariuszem nr 1 i 2 (*Hodowla i rolnictwo*, 1953–1954) oraz materiały z badań nad kwestionariuszem nr 3 (*Rolnictwo, hodowla i budynki gospodarcze*, 1955). Archiwalia te znajdują się w 56 skrzynkach w postaci kart inwentarzowych z zapiskami badaczy terenowych.

¹⁹ W niewielkich przypadkach wieś – punkty badawcze zamieniano na inne.

²⁰ A. Pieńczak: *Specyfika Materiałów Polskiego Atlasu Etnograficznego*. W: *Etnologiczne i antropologiczne obrazy świata – konteksty i interpretacje. Prace ofiarowane Profesorowi Zygmuntowi Kłodnickiemu w 70. rocznicę urodzin*. Red. H. Rusek, A. Pieńczak. Cieszyn–Katowice 2011, s. 41–61.

²¹ Fotografie znajdują się w 47 skrzynkach, zawierających w przybliżeniu około 15 000 kart. Aby dokładnie określić tę ilość konieczna jest inwentaryzacja oraz digitalizacja.

²² Obecny zespół pracujący nad kolejnymi tomami *Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego* zdecydował się jednak na opracowanie tych zagadnień od nowa, na podstawie materiałów źródłowych PAE (wykorzystując w dużym stopniu autentyczne wypowiedzi informatorów). Postanowiono wybrane zagadnienia przedstawiać na mapach.

Wyzwania PAE wobec współczesności

Dziedzictwo kulturowe, traktowane jako przekazywana następnym pokoleniom część kultury, zarówno materialnej, jak i niematerialnej, o której można powiedzieć, że jest obrazem historii i doświadczenia pewnej społeczności, „przechowuje” pamięć społeczną określonej ludności²³ (w przypadku materiałów PAE – całej Polski). Prowadząc rozważania nad dziedzictwem kulturowym w kontekście zbiorów Polskiego Atlasu Etnograficznego można mówić o pewnego rodzaju „podwójnym” rozumieniu tego pojęcia. Z jednej strony materiały źródłowe zbierane przez badaczy terenowych dokumentują polską kulturę tradycyjną, z drugiej – zbiór znajdujący się w Pracowni PAE sam stał się składową dziedzictwa kulturowego, które mamy obowiązek zachować.

Materiały atlasowe dokumentują elementy dziedzictwa kulturowego zawierające informacje o będących w zaniku wierzeniach, zwyczajach, obrzędach, zachowaniach społecznych i gospodarczych, takich jak rolnictwo, hodowla, budownictwo wiejskie czy tradycyjne rzemiosło. Powodem tego zaniku są m.in. znaczna dynamika przekształceń przestrzeni oraz postępująca modernizacja i racjonalizacja życia wiejskiego.

Nie należy zapominać również o tym, że kultura jest kategorią dynamiczną. Stanowi zbiór wartości stale przetwarzanych, wykorzystywanych i wzbogacanych, a przez to utrwalanych społecznie. Także dziedzictwo jest składową procesy rozwoju kulturowego. Nie można traktować go więc jako elementu zamkniętego czy zakończonego etapu w historii społeczności wiejskiej. Kształt kultury ludowej jest wynikiem procesów o bardzo długim czasie kształtowania i funkcjonowania. Kultura tradycyjna, będąca składnikiem dziedzictwa, stanowi wynik stopniowego i długotrwałego kształtowania się w społecznym systemie innowacyjnych wartości oraz stopniowego wypierania dawnych wartości. Zachodzi więc proces zmagania się przeszłości i teraźniejszości, ale także budowania nowych wartości na fundamencie tradycji.

Dziedzictwo kulturowe w kontekście polskiej kultury ludowej tworzy aktywną część minionej codzienności, zarówno na poziomie lokalnym (kwestionariusze odnoszą się do konkretnych wsi, powiatów czy regionów), jak i na poziomie ponadlokalnym (badania ogólnopolskie). Rozwój kulturowy i tworzenie nowych wartości przeciwstawia się pielęgnowaniu i zachowaniu tradycji. Elementy / składniki kultury, które nie były kontynuowane czy które zarzucano, wprowadzając innowacje, zostawały stopniowo marginalizowane, aż w końcu zanikały.

---

²³ K. Wrana: *Dziedzictwo kulturowe jako determinanta aktywizacji i integracji społeczności lokalnych*. W: *Architektura drewniana pogranicza polsko-słowackiego. Kultura i dziedzictwo kulturowe jako filar współczesnego rozwoju oraz kształtowania dobrobytu społecznego*. Red. K. Szendera, W. Szendera. Suszec 2010, s. 43.

Dawniejsze materiały PAE dokumentują stan kultury tradycyjnej głównie w pierwszej połowie XX wieku, jednak większość z nich dotyczy stanu również po II wojnie światowej. Obecnie powtórzenie tych badań byłoby w zasadzie niemożliwe. Osoby, z którymi przeprowadzano wywiady od lat pięćdziesiątych do osiemdziesiątych XX wieku, już wówczas znajdowały się w podeszłym wieku²⁴, w związku z czym obecnie większość z nich nie żyje. Z powodu braku osób, które mogłyby być nośnikami tradycji, jak i chętnych do jej kontynuacji, następuje często zanik tradycyjnych form. Wprawdzie zdarza się, że poszczególne zwyczaje czy wierzenia są jeszcze tu i ówdzie praktykowane, ale funkcjonują już w mocno zmienionej formie lub są efektem jedynie nawyków (często na zasadzie przyzwyczajenia, bez uzasadnienia konkretnych czynności). Materiały atlasowe dokumentują obraz tradycyjnej kultury w Polsce z okresu, kiedy funkcjonowała ona jeszcze dosyć powszechnie na polskiej wsi. Obecnie możemy je traktować jako źródło wiedzy o dawnych czasach. Analizowane w odpowiedni sposób materiały pozwalają stworzyć obraz przeszłości, którego daremnie szukać w literaturze przedmiotu traktującej na ogół poruszaną tematykę w sposób niedający możliwości porównań²⁵. Ważnym aspektem ogólnopolskiej dokumentacji z badań terenowych PAE jest możliwość zestawiania ich ze współczesnymi badaniami. W ten sposób pokazane zostało rozmieszczenie przestrzenne wraz z chronologią określonych zjawisk kulturowych.

Działalność PAE, dokumentującego i popularyzującego składniki polskiej kultury tradycyjnej, trwa nieprzerwanie od ponad 65 lat. Pracownia atlasowa wymaga jednak koniecznych modernizacji. Jej usprawnienie miałyby istotny wpływ na powstawanie różnorodnych prac naukowych, a tym samym na prowadzone od wielu lat prace wydawnicze. Planowana digitalizacja pozwoliłaby na zachowanie oraz popularyzację *Atlasu* traktowanego w kategoriach bezcennego dorobku polskiej etnologii. Tworzenie kopii cyfrowych i ich udostępnianie jest przecież niezmiernie ważne dla zachowania dziedzictwa kulturowego dla dalszych pokoleń. Chodzi zatem o zachowanie tej części dorobku danego polskiej etnologii – cennego i niepowtarzalnego zbioru materiałów *Polskiego Atlasu Etnograficznego*.

²⁴ Pewne elementy obrzędowe czy zwyczajowe są znane respondentom jedynie z opowieści rodziców czy dziadków. Natomiast osoby młode nie chciały z reguły kontynuować tradycji rodziców, odchodząc od pewnych wierzeń i czynności z nimi związanych, co prowadziło z reguły do ich zaniku.

²⁵ W literaturze przedmiotu na ogół nierównomiernie opisano poszczególne zagadnienia w zakresie terytorialnym lub czasowym. Przeważają publikacje dotyczące jednego, konkretnie wybranego regionu Polski, nieuwzględniające innych i całkowicie je pomijające. Pojawiają się także publikacje traktujące o całej Polsce w sposób niezwykle szeroki i mało precyzyjnie. Z uwagi na różną chronologię opisów z reguły są one nieporównywalne. W praktyce przekłada się to na nieprawidłowe odczytanie pewnych faktów, które pojawiały się, funkcjonowały i zanikały w różnym czasie. Materiały PAE są odmiennie, dotyczą bowiem konkretnych granic czasowych, jednakowych dla całej Polski, co sprzyja całościowemu ujęciu i analizie danego tematu.

Planowana modernizacja

Obecnie zespół atlasowy składa się z 4 pracowników etatowych Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego w Cieszynie: dr hab. prof. UŚ Z. Kłodnicki (opiekun depozytu), adiunkci dr A. Drożdż i dr A. Pieńczak oraz mgr Edyta Diakowska (technik).

W obliczu rozwoju możliwości technologicznych Pracownia PAE stoi przed nowym wyzwaniem, jakim jest unowocześnienie oraz dostosowanie jego formy do współczesnych rozwiązań w postaci wersji cyfrowych. Papierowe materiały PAE, czyli zeszyty, mapy, kwestionariusze oraz fotografie, nie wytrzymują próby czasu. W tym celu podjęto już odpowiednie działania, mające na celu pozyskanie funduszy na profesjonalną inwentaryzację, konserwację zbiorów oraz modernizację Pracowni. W ubiegłych latach przygotowano i złożono dwa wnioski grantowe²⁶, jednak oba spotkały się z decyzją odmowną. Zostaną przygotowywane kolejne wnioski o finansowanie Pracowni. Pozyskane fundusze umożliwią jej modernizację, a tym samym pozwolą ochronić materiały źródłowe przed postępującym niszczeniem. Za najważniejsze zadania uznano inwentaryzację, konserwację oraz digitalizację zbiorów atlasowych. Konieczna jest również modernizacja samej Pracowni, gdyż pomieszczenie, w którym obecnie są przechowywane materiały, nie spełnia wymogów profesjonalnego archiwum. Z powodu braku miejsca kwestionariusze ustawione są zbyt ciasno na półkach. Regały, w których przechowywane są materiały źródłowe, pozostają otwarte, są zatem narażone na negatywny wpływ światła słonecznego. W pomieszczeniu brakuje wentylacji oraz nie ma możliwości regulacji stałej temperatury, co destrukcyjnie wpływa na zbiory.

Pierwszym etapem prac zmierzających do poprawy funkcjonowania Pracowni jest uporządkowanie oraz inwentaryzacja zgromadzonych archiwaliów. Prace te trwają już od początku sierpnia 2011 roku. W ich ramach dokonują spisów inwentarzowych zbioru PAE. Określą one precyzyjnie liczbę, dotąd jedynie szacunkową, kwestionariuszy (następnie ankiet oraz fotografii z badań terenowych). W fazie przygotowania znajduje się spis w formie tabeli, porządkujący wszystkie 12 tematów objętych badaniami atlasowymi przy użyciu poszczególnych kwestionariuszy-notatników. Powstały spis w formie tabelarycznej będzie ukazywał, które tematy badawcze były realizowane w danych miejscowościach, w jakich latach prowadzono badania oraz kto brał w nich udział. Powstanie również wykaz wszystkich miejscowości – zarówno stałej sieci PAE, jak i sieci zapasowej, w których były prowadzone badania terenowe.

Następnym etapem prac powinna być konserwacja wybranych materiałów archiwalnych (jeśli uzyskane zostanie na ten cel dofinansowanie). Zwieńczeniem

---

²⁶ Oba wnioski zostały przygotowane przez A. Pieńczak oraz E. Diakowską-Kohut przy wsparciu merytorycznym Z. Kłodnickiego oraz konsultacjach z A. Drożdż.

planowanej modernizacji stanie się digitalizacja zbiorów atlasowych, która – ze względu na ogrom depozytu – będzie prowadzona latami.

W trakcie prac inwentaryzacyjnych planuje się stworzenie elektronicznej bazy danych, zawierającej kluczowe informacje o poszczególnych zbiorach. W ten sposób każdy kwestionariusz, każda ankieta, mapa czy fotografia znajdzie się w systemie, co znacznie ułatwi wyszukiwanie interesujących zagadnień. Planuje się również – przy użyciu specjalistycznego programu komputerowego służącego do archiwizacji – dołączanie do każdej z kart katalogowych jej zeskanowanego oryginału (prowadzona przeze mnie próbna digitalizacja już trwa). Efektem finalnym planowanego przedsięwzięcia będzie opublikowanie zdigitalizowanych materiałów atlasowych w sieci Internet, co umożliwi wszystkim osobom zainteresowanym polską kulturą tradycyjną szybki i łatwy do nich dostęp.

Materiały *Polskiego Atlasu Etnograficznego* zajmują szczególne miejsce w dorobku polskiej etnologii ze względu na swą unikatową wartość dokumentacyjną, przydatną nie tylko dla etnologów i antropologów kulturowych badających przemiany kultury tradycyjnej w Polsce, ale dla wszystkich, w tym różnych instytucji kulturalnych i oświatowych, zajmujących się dziedzictwem kulturowym.

Polish Ethnographic Atlas – challenges in view of modernity

Summary

The article presents an over 65-year history and output of the Polish Ethnographic Atlas, treated as an invaluable source of information on the Polish traditional culture. The main challenge to be currently faced by the Atlas Studio, is actions in favour of the maintenance and promotion of cultural heritage included in the materials from the field studies. The very materials prove the elements of cultural heritage comprising information on disappearing beliefs, traditions, ceremonies, social and economic behaviours such as agriculture, farming, rural construction, or traditional craft. Thus, what becomes necessity is digitalization allowing for maintaining and popularizing Atlas. Making digital copies and their availability is extremely important for maintaining cultural heritage for future generations. On the other hand, it will protect this part of the output of Polish ethnology, namely a valuable and unique collection of the materials of the Polish Ethnographic Atlas.

Polnischer Ethnografatlas – Herausforderung der Gegenwart gegenüber

Zusammenfassung

Der Artikel stellt die über 65-jährige Geschichte und das Werk des Polnischen Ethnografatlases dar, der eine wertvolle Quelle von Informationen über polnische herkömmliche Kultur ist. Das Ethnografatlasteam steht jetzt vor einer Herausforderung, das Kulturerbe zu bewahren und zu verbreiten, das sich in dem während Feldforschungen gesammelten Material befindet. Das Material belegt solche Elemente des Kulturerbes, wie: Volksglauben, Sitten, Bräuche und solche soziale und wirtschaftliche Tätigkeit wie: Landwirtschaft, Zucht, ländliches Bauwesen oder traditionelles Handwerk. Alle Elemente des Atlases müssen jetzt digitalisiert werden, denn digitale Kopien und deren Verfügbarkeit sind sehr wichtig, damit das Kulturerbe für nächste Generationen bewahrt werden kann und der Teil des Gutes von der polnischen Ethnologie – der Polnische Ethnografatlas richtig geschützt wird.